

NAGY PÉTER TIBOR

tudományos főmunkatárs, Oktatókutató Intézet

Magánoktatás, egyházi oktatás és közoktatásfejlesztés

A magyar közoktatás eddigi két alapvető szerkezeti kérdése mellé, „a hány plusz hány” azaz az *iskolaszerkezet*, és a vonzáskörzet probléma, azaz a magyar oktatás *térszerkezete* mellé újabb „szerkezeti kérdés” zárkózott fel: a fenntartói pluralizmus, azaz a *tulajdoni szerkezet* kérdésköre.

Magániskolák és egyházi iskolák

Tulajdoni szerkezet szempontjából – alkotmányjogi értelemben kétféle iskolát különböztetünk meg csupán: önkormányzati és nem önkormányzati iskolát. Szociológiai és oktatáspolitikai szempontból azonban ez az alkotmányos értelemben korrekt megállapítás jelentős pontosításra szorul.

Jól láthatóan másféle *társadalmi* csoportok látogatják az „igazi” magániskolákat és a felekezeti iskolákat. A magániskolák és az egyházi iskolák minden oktatáspolitikai kérdésfeltevésre másféle választ adnak. A magániskolák között sok a szakképző intézet az egyházi iskolák az általános és gimnáziumi szférában érdekeltek. A magániskolák 12, 6+6, 8+4-es szerkezetűek, az egyháziak 4+8 és 8+4-esek. A magániskolák kétharmada – 1992 őszén budapesti, az egyházi iskolák több mint négyötöde vidéki. (Várhegyi: 1992:232)

Az egyházi iskolákkal kapcsolatos *politika* az oktatáspolitikai alrendszeren kívül az egyházpolitikai alrendszer része, a magániskolaügy az értelmiségpolitika része.

Jogalkotási szempontból: az első kérdés kétharmados törvény által védett, a második kérdés egyszerű többséggel hozott törvénymódosítással, éves költségvetési törvénnyel sőt részben törvény nélkül rendezhető.

Pártpolitikai szempontból: minden ellenzéki és kormányzati törekvés ellenére ma még egyértelműen leírható, hogy az egyházi iskolák fenntartói köre erősebben kötődik az egykori kormánypártokhoz – a magániskolák fenntartói köre erősebben kötődik az SZDSZ-hez. A fenntartók és az iskolák politikai – szervezeti érdekérvényesítése ennek mentén erősen eltérő: az előbbi csoport a kijárással, az utóbbi a sajtónyomás-parlamentárius nyomás stratégiáját tűzte 1990-től 1994-ig.

Finanszírozási szempontból: a magániskolákat kifejezetten, de részben az egyházi iskolákat is, olyan társadalmi csoportok gyermekei látogatják, akiknek értékrendjében gyermekeik oktatása prioritást élvez,

másféle javak fogyasztásával szemben. Míg tehát az önkormányzati iskolákban – a törvény erejénél fogva – azoknak is helyet kell biztosítani akik egyetlen filért sem hajlandók gyermekeik iskolázására költeni, a nem önkormányzati iskolák kliensei természetesen tekintik, hogy gyermekeik iskolázásához anyagilag is hozzájáruljanak.

Közoktatás és magánoktatás

Akár együtt kezeljük, akár külön az egyházi és magániskolákat láttnivaló, hogy társadalmi, politikai, jogi, gazdasági szempontból a közoktatásfejlesztési koncepció többféle álláspontot foglalhat el abban a tekintetben: figyelembe veszi-e, avagy sem ezeket a szerveződések.

Az egyik lehetséges álláspont szerint a közoktatás szó nem szinonim a felsőoktatás alatti iskolarendszerű oktatással, hanem annak csak egy részét jelenti, ami az államilag elismert magániskolákkal, alapítványi, egyesületi, egyházi iskolákkal tartozás alapfeltétele ezen álláspont szerint a világnézeti semlegesség alkotmányos követelményének betartása. (Módosítás: 1993)

A másik álláspont a felsőoktatás alatti iskolarendszerű oktatással szinonimaként kezeli a közoktatás kifejezést. Ez az álláspont a „*funkcióból*” indul ki, a közoktatáshoz tartozás szükséges feltételének a tananyagszabályozás, a vizsgakövetelmények, a képzettségi követelmények és egyéb külső tényezők betartását tekinti, a világnézetsemlegességet nem.

A közoktatásfejlesztési koncepciónak *megítélésem szerint* abból kell kiindulnia, hogy amennyiben az első álláspont győzedelmeskedne egy esetleges törvénymódosításban, *akkor is* szükség lenne a fejlesztési koncepcióban az egyházi és magániskolák kalkulására – hiszen az állam/önkormányzat közpénzeket költ rájuk és közpénzekről mond le érdekükben, illetve az odajáró tanulók a közoktatásban „hiányoznak”.

Ha a második álláspont maradna érvényben, akkor is tervezni kell valamiképpen a közoktatás egyházi és magániskola részének fejlesztését – pontosabban azt, hogy ezek fejlődését hol és miképp kívánja állami forrásokból támogatni.

A fejlesztési koncepció a nem önkormányzati iskolák vonatkozásában az alábbi kérdésekre terjedhet ki:

1. Milyen állami lépések szükségesek a nem önkormányzati iskolák *elindításának* támogatásához?
2. Milyen *finanszírozási* konstrukció lehetséges e kérdéskörben?
3. Hogyan garantálja az állam az adott iskolák *felügyeletét*, az ott kiadott bizonyítványok érvényességét?

NEM ÁLLAMI ISKOLAINDÍTÁS – ÉS AZ ÁLLAM

Kérdés, *van-e politikai konszenzus* arról, hogy az államnak támogatnia kell a nem állami iskolák létrejöttét.

A támogató érvrendszer szerint, az állam feladata – és éppen Kelet-Európában, a Habsburg birodalom gazdaságpolitikai tapasztalatainak birtokában – segíteni a sokszereplős gazdaság, *sokszereplős* oktatási rendszer létrejöttét. Azok a pozitív hatások, melyek egy sokszereplős oktatási rendszertől várhatók, enélkül nem bontakoznak ki, az állampolgárok még akkor sem élhetnek magánoktatáshoz való jogukkal, ha erre valamennyit áldoznának, hiszen a legjelentősebb tétel az iskolai ingatlan megszerzése, ami – összehasonlítva a nyugat-európai működtetési költség – ingatlanár viszonytalán – Magyarországon aránytalanul drága.

Az ezt cáfoló érvrendszer szerint a primér gazdasági szférával szemben az állam feladata a közszolgáltatás biztosítása és nem magánhasznok támogatása közpénzből. Azt is figyelembe lehet venni, hogy amire *igazán* volt piaci kereslet: nyelvoktatás, tanfolyamok szakképzés bizonyos formái – állami segítség nélkül is beindultak, lehetséges tehát a magánoktatás generális élénkítő hatását ezektől – és csak ezektől – a szféráktól várni. (Felmerült olyan elképzelés, mely a közszférában akadozó nyelvoktatást – egyfajta erősen korlátozott voucher-szisztémával – a magánszférából akarná kiegészíteni.)

Gyakorlatilag azonban nem ezek az érvelések, hanem keményebb *politikai realitások* határozzák meg az állami támogatást. Az egyházpolitika, az egyházi iskolaalapítási szándékok Németh-kormány, Antall-kormány által egyaránt felvállalt támogatása egyrészt kiemelte a kérdést a szűkebben vett oktatásfinanszírozási kérdések közül, másrészt lehetőséget biztosított a magániskolákat megteremtő igen aktív pedagógus- és értelmiségi szülőcsoportoknak, hogy a magániskolák támogatását elutasító egyenlőségelvű érveléssel egy másik egyenlőségelvű érvelést szegezzenek szembe: a magániskolák két típusának, a felekezeti és alapítványi iskoláknak az egyenlőségét.

Miután egyetlen politikai erő sem kívánja felvállalni az egyházi iskolák indításával kapcsolatos állami ingatlantámogatás megvonását, valószínűleg megoldást kell találni a nem felekezeti magániskolák indításával kapcsolatos igényekre is. Meg kell keresni azt a vezérlő elvet, mely szerint ez a támogatás eloszlik.

Javasoljuk tehát, hogy a kormányzat alakítson ki koncepciót arra, milyen preferenciákkal támogatja nem állami iskolák létrejöttét: kétféle preferencia lehetséges: az egyik a szakmai sokszínűség értékéből, a másik a világnézeti pluralizmus értékéből indul ki.

Magániskolaindítás támogatása

Preferencia lehet valamely pedagógia kísérlet támogatására magániskola – egyesületi iskola szervezését támogatni. Megoldási javaslat: az önkormányzatok (nem mint iskolafenntartók, hanem mint ellátási felelősök) képviselőivel kibővített Országos Közneve-

lési Tanácsot, fel kell arra kérni, hogy a pedagógiai kísérleteket aszerint ossza csoportokba, hogy a közoktatás vagy magánoktatás keretében fogadhatók el. A kevésbé kiértélt – de kipróbálásra érdemesített – megoldásokat a „*magániskolában kipróbálható*” jellel érdemes ellátni.

Az állami tulajdonban lévő épületvagyon meghatározott százalékát egy alapba kell elhelyezni, ahonnan – az ilyen minősítéssel ellátott kísérletek – szakmai szervezetek rangsorolásának felhasználásával épületrészt kaphatnak – meghatározott időre, használatra. (A nagyobb – sok iskolával rendelkező – önkormányzatok szintén átengedhetnek használatra épületeket, vagy épületrészeket, termeket ilyen iskolák számára.)

A pedagógiai innovációs célra elkülönített pénzalapokból ilyen iskolák fejlesztését is érdemes lehetősévé tenni.

Az ilyen megoldás előnye lenne, hogy a *valódi* közoktatási szférából a teljes mértékben kipróbáltlan módszereket, programokat távol tudná tartani. Ugyanakkor a szakmai megújulási folyamatot nem kellene lebénítani, az új módszereket azokon lehetne kipróbálni, akik erre önként vállalkoznak.

A magániskolák tevékenységét – szakmai testületek, a Magániskolák kamarája, az önkormányzatok, s a köznevelési tanács által felkért – minősítő bizottságok véleményeznék.

A vélemények alapján az OKT döntésével

a) az állami épületvagyonból nyújtott támogatást meg lehetne szüntetni, vagy fenn lehetne tartani. A támogatás megszüntetése esetén a „birtokon belüli” iskola számára fel lehetne ajánlani, kvázi-piaci áron – amelyre esetleg átmeneti részleges kedvezményt is lehetne kapni – bérelje tovább az épületet, vagy annak egy részét.

b) a módszert a „*magániskolában kipróbálható*” kategóriából vissza lehetne minősíteni:

– „*államérvényes bizonyítványt adó iskolában nem alkalmazható*”-vá, ez azt jelölné, hogy az ehhez vonzó magániskolák alkalmazhatják ugyan e módszert, programot, megkaphatják a fejkvótát – de az itt tanulók csak önkormányzati iskolában tett éves záróvizsgákkal tehetnek eleget iskolázási kötelezettségüknek, csak így juthatnak érettségéhez stb.

– „*az államérvényes bizonyítványt nem adó magántanfolyamon sem alkalmazható*”-vá. Ez a kategória olyan szakmai álláspontot jelöl, mely szerint e módszer, e program követői nem iskolát, hanem tanfolyamot tartanak fenn. E tény a magántanulók vizsgáztatóinak orientálására, az ezen tanfolyamok választására készülő szülők tájékoztatására szolgál, kizárja a fejkvótát, de még nem jelenti a tevékenység betiltását.

– amennyiben a jelentések szerint a módszer, a program sérti a gyermekek, vagy szülők jogait, alkotmányellenes megkülönböztetéseket alkalmaz, egyszóval kimeríti „a Tanács megítélése szerint alkotmányellenes” kategória ismérveit – kezdeményezni lehetne,

hogy bíróság tiltsa meg annak bárhol történő alkalmazását.

c) a módszert, programot fel is lehetne minősíteni: a „közoktatásban alkalmazható” kategóriába. Az önkormányzati iskolák ezen módszerek, programok közül választhatnának, az egyes programok „gazdái” – az azt minimum egy ciklus óta sikerrel alkalmazó iskolák képviselőiből, az e módszert, programot, helyi tantervükben preferenciaként megjelölő önkormányzatokból és a Köznevelési Tanács képviselőiből alakult „evaluációs bizottságok” – ellenőriznék, hogy az azt választó intézmények helyesen alkalmazzák-e az adott módszert, programot. (Pl. ha a módszer, a program extra tárgyi, programonként egyenként és nem generális törvényességi ellenőrzéssel célszerű felmérni, vagy ha a program a szülők speciális közreműködését feltételezi, akkor program gazdái nyilván nem fognak megelégedni a formális iskolaszéki jóváhagyással. Nem beszélve arról, hogy a pedagógiai programok, módszerek antropológiai lényegéhez tartozik, hogy jogi eszközökkel meg nem fogható elemei is vannak – a tanárok „mentálitása”, az iskola „léghője” stb, melyek meglétét elbírálni – csak a „programgazdáknak” van módja. [További mérlegelést igényel, hogy a) kinek a joga lesz megtiltani, hogy egy egyébként elfogadott módszert, programot egy-egy iskola – a kemény és puha feltételek hiánya ellenére – alkalmazzon, b) milyen okból és milyen eljárásrendben vehető le egy program a „közoktatásban alkalmazható programok” listájáról.]

A magániskolák képviselőinek bevonásával célszerű meghatározni azt az időhatárt, amely után az adott jelentés elkészül.

Egyházi iskolaindítás támogatása

A világnézeti pluralizmus alapján általában az egyházi iskolák indítását tudjuk lehetségesnek. (Külön kérdés, hogy holland mintára alakul-e ateista világnézeti iskola. Ha ilyenre igény van, azt feltehetően magániskolaként kellene majd kezelni. Az önkormányzati iskolák világnézeti semlegességének fenntartásával, a fakultatív hittan órák közé illesztésének elkerülésével – erre a törvény lehetőséget ad, tehát ilyen irányú értelmező megjegyzés kormányzati részről semmilyen akadályba nem ütközne – valószínűleg nem lesz igény ilyen iskolára.)

Az egyházi iskolákhoz szükséges ingatlanszerzésnek háromféle koncepciója alakult ki.

Az 1991– kormányzati koncepció lényege, hogy az egyházak minden 1948 előtti, beépített ingatlanjukra benyújthatják az igényüket, ha megtudnak jelölni valamiféle hitéleti, oktatási stb. célt. Az önkormányzatok az egyházakkal való tárgyalás és az épületben jelenleg érdekelt megkérdezése alapján mérlegelnek. Ha funkcióvesztést látnak, akkor kártalanítást kérnek a kormányzattól, mely az egyházakra előzete-

sen – mérlegeléses módszerrel – leosztott kvóták erejéig kártalanítást fizet. A kormánybizottság az év elején az egyes egyházak által meghatározott preferencia sorrend alapján dönt. Mivel azonban a törvény előírja, hogy minden évben az igényelt ingatlanok meghatározott százalékat *kell* adni, a bizottság kénytelen kisebb kártérítési igényű – ekképpen nagyobb számban átadható – ingatlanokat előbbre sorolni, mint ahogy az az egyházi preferencialistán található. Így újabb – az állam és egyház összefonódását elősegítő – mérlegelési szint jön létre. (*Parlamenti vita, ill. a fővárosi ingatlanátadási bizottságban szerzett tapasztalatok alapján.*)

Az SZDSZ javaslat a szűk egyházi célokat szolgáló épületek visszaadását tartalmazta, az iskolák, kórházak természetbeni visszaadása helyett kárpótlási jegyeket ajánlott volna fel.

A FIDESZ koncepciója alapot létesített volna amiből tetszőleges helyen és időben, a mindenkori piaci viszonyok szerint vásárolhatna, építtethetne ingatlanokat az egyház. Utóbbi javaslat csak a parlamentnek szánna egyszeri mérlegelési lehetőséget: mennyit tesz ebbe az alapba, s utána az egyházakra bízna a döntéseket.

Megemlíteném, hogy egyes egyházi értelmiségi körökből az az igény is megfogalmazódott, hogy a törvény abba az irányba módosuljon, hogy az ingatlanátadás – a jelen törvény alapján záruljon most már le, hiszen ezen ingatlanok tevékenységekkel való megtöltése máris sokszorosan meghaladja az egyházak erejét – viszont a parlament a törvényt módosításban vállaljon kötelezettséget, hogy meghatározott időpontban – pl. 2005-ben, 2010-ben – ismét napirendre veszi, megvizsgálja, hogy az egyházi tevékenységeket milyen újabb ingatlanvagyonnal lehetne meg támogatni. Ez a kérés azon a felismerésen alapszik, hogy a jelenlegi ingatlan és költségvetési bázison tíztízenöt év alatt jelentősebb számú pap, iskolakínálatot, iskolakeresletet jelentenek majd. Ha viszont az ingatlanok már most visszakérülnek, rendkívüli konfliktusok árán, akkor az ezekben a konfliktusokban érdemeket szerzett egyháziak (és nem a magasabb képzettségű, korszerűbb gondolkozású újak) fogják irányítani az iskolákat, melyekben ráadásul zömében nem is az adott egyházhoz eleve elkötelezettek fognak tanítani, hanem akik „maradtak” – így e körökben igen komoly az aggodalom, hogy a most visszakérülő ingatlanvagyon az egyház belső megújulásának válik akadályává. (*interju no 1.*) Ez az egyházon kívülieket annyiban érinti, hogy megújulás hiányában, az ezredforduló utáni kormányzatok sem lesznek képesek elvi álláspontra helyezkedni, a kormányzati magatartást az igényektől függővé tenni.

Néhány szerzetesrend részéről – nyilván a mostani beindítás ellentmondásosságát tapasztalva, de későbbi valódi igények feledésében bízva – az a törekvés tapasztalható, hogy az igényelt ingatlanokat írják át a nevükre, de ők kötelezettséget vállalnának arra, hogy

ott 5–10–15 évig az eredeti intézmény fog működni, s akkor szerveznek majd oda iskolát – rendházat stb. (*Interju no 2*). Utóbbi javaslat, logikailag az előzővel korrelál: a megoldás azonban rosszabb, hiszen ehhez is törvényt kellene módosítani, s ugyan az iskolák bizonytalan helyzetét megszüntetné, de arra készítené az intézmény fenntartóját, hogy forrásait az új épület megteremtésére és ne a meglévő karbantartására koncentrálja, minek következtében az iskolák – ezekre az évekre romló materiális viszonyok közé kerülnének, az egyházak pedig teljesen leromlott épületeket vennének át – amelyeket csak újabb hatalmas államsegélyek kijárásával lehetne megoldani.

Ezen álláspontok közös nevezőjeként a következő javaslat tehető:

Törvénymódosítással záruljon le az egyházi ingatlanok átadása, s oldódjék fel az elidegenítési tilalom az igényelt épületek felett. Törvény mondja ki, hogy egy *Ingatlanfinanszírozó Alap* jön létre, melyet a parlament évről évre az ország teherviselő képességének arányában folyamatosan feltölt. Az alap feladta, hogy

1. a már visszaadott – de esetleg ésszerűen fel nem használható – egyházi ingatlanokat az egyházaktól kérésükre, piaci áron *visszavásárolja*, hogy az egyházak az ingatlanpiacon számukra megfelelő ingatlanokat vásárolhassanak – ezzel elősegítendő, hogy a már eddig kiáramlott vagyon lehetőleg ott hasznosuljon, ahol erre leginkább igény van. Ilyen ingatlanvásárlás különösen indokolt lehet, ha a magyar népesség egyházasságának térszerkezetét vizsgáljuk. Míg ugyanis egy-egy vidéki nagyvárosban visszaigényelt iskola 1945 előtt az adott felekezethez tartozó városi népességből lényegében feltölthette sorait, a gimnáziumok középosztályi jellegéből következően pedig a vidéki tanulók – piaci alapon történő – elszállásolása sem okozott gondot, ma a helyzet egészen más. Egy átlagosnak tekinthető helyzet: Debrecen népességének 27%-a katolikus, ennek 8%-a templomjáró, ezek mintegy fele nyugdíjas korú. Ha úgy is tekintjük, hogy a nagyszülők ugyanakkora eséllyel befolyásolhatják a gimnazista korú gyermek iskolázását, mint a szülők – ami persze nyilvánvalóan nem igaz, akkor egy beinduló szerzetesrendi fiúgimnázium egy osztályára – egy katolikus értelmiségi számításai szerint – 15-16 debreceni beiskolázandó jutna. Az elméleti számításoknál a valóság még szerényebb igényt mutat a Svetitsben 4-5 debrecenit találunk évfolyamonként. (*Balogh 1992:78*)

Amiképpen a Svetits ma is a teljes beiskolázási régióból (Tiszántúl, Észak-Magyarország, Duna-Tisza köze) rekrutálja hallgatói döntő többségét, ez valószínűleg minden városi felekezeti iskolára igaz lehet. Minden felekezetnek elemi érdeke tehát, hogy – például – két iskolaépület megőrzése helyett egy iskolát tartson fenn – és egy kollégiumot vásároljon hozzá. A felekezeti elkötelezettségű, felekezeti iskolában tanítani kész tanárok jelentős része olyan kistelepüléseken él, ahol soha nem lesz felekezeti iskola. Ha a

felekezeti oktatás sajátos szellemiségét rájuk kívánják alapozni lakások, lakóépületek vásárlása legalább annyira fontos cél lehet, mint elkötelezett tanárok nélküli iskolaépületek megőrzése;

2. kifejezetten sürgető társadalmi igény esetén – ennek mérését törvényben kellene szabályozni – *kedvezményes hitelt* biztosítana az egyházaknak ingatlanvásárlásra, amelyet azok a 3. pontban jelzett időpontban fizetnének vissza. A társadalmi igényt a következő paraméterekkel lehetne meghatározni: a) van-e elegendő szülő, aki az adott településen kijelenti, hogy az elindítandó felekezeti iskolába szeretné járattatni gyermekét – mégpedig a tandíj, az új iskola pedagógusgárdája, programja ismeretében, b) kollégiummal rendelkező iskola össze tud-e gyűjteni a fenntartó vonzáskörzetből ugyanilyen szülői nyilatkozatokat, c) van-e – az államérvényes bizonyítványadáshoz szükséges pedagógusgárda, kidolgozott program?

Az Ingatlanfinanszírozó Alap olyan kedvezményes hitelek is nyújthatna, melyek *közvetve* segítik egyes egyházak társadalmi igénnyel alátámasztott ingatlanigényeinek kielégítését. Pl. kedvezményes hitelt nyújtana azoknak az önkormányzatoknak, amelyek fokozott kényelmetlenségeket, plusz költségeket is vállalva hajlandók olyan volt egyházi épületeket piaci áron átengedni, melyekhez az egyháznak speciális erkölcsi/történeti kötődése van;

3. megfelelően *gazdálkodik* a parlamenttől érkező éves összegekkel, úgy hogy amikor a parlament – előre megállapított rend szerint 2005-ben, vagy 2010-ben – ismét előveszi az egyházi ingatlanigények ügyét, megfelelő tőke álljon rendelkezésre az akkori elvek szerint méltányosnak talált egyházi ingatlanigények vásárlással, kártalanításos kisajátítással történő kielégítésére.

FOLYAMATOS FINANSZÍROZÁS

A nem állami oktatás folyamatos finanszírozása szempontjából meghatározó lesz, hogy *magának a közoktatásnak* a finanszírozása milyen logika alapján szerveződik. Több kifutás lehetséges.

a) Az önkormányzati törvény módosításával az *iskolák közvetlen finanszírozására vált át a rendszer* – ekképpen elmosódik a különbség a magán és az önkormányzati iskolák között. Ezt valószínűtlennek tartom. Nem elégséges ehhez ugyanis, hogy az önkormányzatban éppen kisebbségben lévő pártok kétharmados többséget szerezzenek a parlamentben, hanem az is szükséges lenne, hogy az adott pártokon *belül* a központi bürokrácia hatalomnövelésében érdekelt csoportok kizárólagos befolyásra tegyenek szert a helyi hatalomban érdekelt – későbbi helyi győzelemben reménykedő – csoportokkal szemben. Tapasztalatok szerint e két feltétel egyidejű teljesedése gyakorlatilag kizárja egymást. Egyébként is ez olyan mértékig meg-

drágítaná az oktatási rendszer „normális” finanszírozását, hogy a költségvetési egyensúlyért felelős pénzügyminisztériumi körök éppúgy ellenállnának, mint a mindenkor oktatási tárca céltámogatási alapjait fenntartani igyekvők.

b) Ágazati, alágazati normák határozódnak meg arról, minimálisan milyen színvonalú – épületszínvonalú, taneszközszínvonalú, pedagógusszínvonalú – képzésre van joga minden magyar állampolgárnak. Ez témánk szempontjából azt jelentené, hogy vagy a fejkvótának kell elérnie minden iskolafenntartónál ezt a minimális szintet – ez óriási központi költségvetésnövelést jelentene –, vagy a magániskola, egyházi iskola fenntartóját kell kötelezni arra, hogy szülőktől, saját vagy kiegészítő forrásokból mindenképpen teljesítse az adott normát. Enélkül nem adhat államérvényes bizonyítványt, illetve nem teljesíthető benne a tankötelezettség. Lehetséges természetesen úgy érvelni, hogy ha egy szülő szabadon választja az alacsonyabb szintet nyújtó magániskolát, miért lenne joga ebbe az államnak beavatkozni. erre azt válaszolhatjuk: ha egyszer a parlament/kormány úgy döntött, hogy törvény/alaptanterv szabályozza a tantárgyakat/minimális műveltséget – akkor ennek minimális tárgyi feltételei is vannak. Azaz: ha egyszer semmilyen magániskolában, semmilyen pedagógiai módszer legitimációs bázisán nem lehet eltekinteni pl. a földrajztanítástól/a térben tájékozódás tanításától – akkor magániskola sem működhet úgy, hogy ne legyen benne térkép, vagy azt helyettesítő videotechnikai, számítástechnikai eszköz.

c) Az önkormányzati törvény/ágazati törvény módosítása nélkül növekszik a fejkvóta. Ez azt jelentené, hogy még nagyobb hányadban vonnák el az önkormányzatoktól az SZJA-t, s osztanák azt vissza. Ennek következménye valószínűleg az lenne, hogy az önkormányzatok – kevésbé szabadabban gazdálkodva – kifejezetten abban lennének érdekeltek, hogy az önkormányzat területén csökkenjen a magániskolák száma és így az általa fenntartott iskolákba minél több gyerek járjon. A növekvő önkormányzati nyomással szemben – elegendő, ha a magániskola közműellátása, a szükséges – helyi önkormányzati elit által kedvezményesen biztosított – dologiak piaci áruvá válása – arra készteti majd a magán és egyházi iskolát, hogy még nagyobb mértékben központi forrásokra támaszkodjanak – s a fejkvóta további növelése irányába nyomják a kormányzatot. A fejkvóta növelése tehát egy önmagát bepörgető folyamatná válna, mely költségvetési katasztrófához vezetne.

d) Az önkormányzati törvény módosítása nélkül csökken a fejkvóta, az SZJA nagyobb része marad helyben, a közalkalmazotti törvény rugalmatlansága megváltozik. Ez a megoldás megnövelné a nagyobb önkormányzatok mozgásterét. Ez pozitívan érintené a magániskolákat, melyek főleg Budapesten működnek. A helyi beiskolázásra számító egyházi iskolák is – súlyos társadalmi konfliktusok elkerülésére törekvő

kormányzat által – csak olyan méretű településeken támogatandók, ahol számos világnézetiileg semleges intézmény mellett működhetnek, magyarán a nagyobb városokban. Így megnövekedne annak az esélye, hogy a nem önkormányzati iskolák ténylegesen a helyi igényekhez, illetve a támogatói kereslethez igazodnának.

e) *Patthelyzet* jön létre, melyben minden változatlan marad, semmit nem változik az önkormányzati törvény, a közalkalmazotti törvény, a fejkvóta nagysága stb.

Megítélésünk szerint az „a” variáció teljesen valószínűtlen. A „c” variáció sajnos nem valószínűtlen, de a fentebb kifejtetteknél fogva értelmetlenné teszi a magániskolákról, egyházi iskolákról való önálló finanszírozási gondolkodást.

Alábbiakban a „b” és „d”, „e” helyzetekre, s kombinációjukra szeretnénk reflektálni. (Az esetleg gyánútan olvasót ezen a ponton kötelességünknek tartjuk figyelmeztetni, hogy a szerző maga fenntartásokkal ugyan, de a „b” helyzet felé halik, teljes meggyőződésével támogatja azonban a „d” variációt. E kettő egymást egyébként semmiképpen nem zárja ki.)

Magániskolák folyamatfinanszírozása

Feltételezve, hogy a magániskolák ezentúl is kapnak ugyan fejkvótát a költségvetéstől, de ez a fejkvóta a továbbiakban sem fedezi majd a költségeket, meg kell vizsgálnunk, hosszú távon honnan származik majd a kiegészítő forrás. Elképzeléseink szerint a magánoktatásban *hosszú távon* csak akkor van jövője, ha arra nemcsak „igény” van – hanem fizetőképesség kereslet és nemcsak munkavállaló pedagógusoktól, hanem másoktól is támogatott fenntartói szándék is.

Az államnak tehát azzal kell foglalkoznia, hogy eldöntse: mely esetekben kíván magánoktatás-kereslet-élénkítő és mely esetekben keresletszűkítő politikát folytatnia.

– *Speciális oktatás.* Ebbe a kategóriába kell sorolnunk azokat a jelenségeket, melyek speciálissága nem pusztán pedagógusszakmában elismert, hanem jelentős társadalmi források állnak itt rendelkezésre. A különféle hátrányos helyzetben lévők ekképpen valódi – a szülők anyagi helyzetétől kevésbé függő fizetőképesség keresletet biztosítanak az erre szakosodó magániskoláknak.

Ezt a fizetőképesség kereslet a speciális fejkvóták – hatékonyabb magániskolai munkaszervezéssel-életszervezéssel ezekből mégiscsak jobban lehet gazdálkodni, mint a gimnáziumi fejkvótából! – a nemzetközi humanitárius szervezetek pénze, illetve az adott hátrányos helyzetben szenvedő felnőttek szövetségei jelentik. Kezdeményezni lehetne, hogy a pl. társadalombiztosítási szakemberek végezzenek arról költség/haszon számításokat, hogy az egyes – iskolázás alatt esetleg drága – módszerek hogyan térülnek meg

abban, hogy a felnőtt kisebb gondoskodásra szorul, nagyobb az önellátó és önálló képessége stb. Közismert példa lehetne erre a Pető módszer. (Itt nem valamiféle elméleti – emberi tőke elméletéről van szó – azaz, hogy milyen ideológiával lehet újabb pénzeket kisajtolni a költségvetésből – hanem arról, hogy a gazdasági élet egyik konkrét szereplője, a társadalombiztosítás vizsgálja meg: neki megéri-e hosszútávon, hogy finanszírozza a speciális oktatást.)

Érdekes és fontos kérdés, hogy vajon a másik végponton álló gyermekek, a tehetségesek részére lesz-e magániskola. Addig, amíg a „sajátos tehetség” fogalma csak arra való, hogy bizonyos – szociológiai és nem tehetségmérési eszközökkel elkülöníthető csoportok külön iskolázzák gyermekeiket, hogy azok – gondosan elkülönített lakóterük mellett még az iskolában se érintkezzenek alsóbb néposztályok gyermek-eivel – meglehetősen nehéz olyan forrást találni, mely a fejkvótán és a szülői hozzájáruláson túl ezeket az iskolákat fenntartaná. Ugyanakkor léteznek olyan (főleg nemzetközi) társaságok és alapítványok, melyek a valamilyen értelemben vett kiemelkedő tehetségek iskoláit sponsorálni készek. Tulajdonképpen mindegy, hogy mit gondolunk a formális intelligenciateszt-pontszám alapján összeálló nemzetközi „zsenitársaság”, a sakktehetség-nevelő és hasonló intézmények szakmai ideológiáinak megbízhatóságáról – ők objektíve fizetőképessé keresletet jelentenek a speciális magániskolák számára.

Az állami költségvetés – az egyesületek támogatásának keretében – talán szintén preferálni képes a speciális hátrányokkal rendelkezők egyesületei közül azokat, amelyek rendszeresen támogatják a társadalmi integrációt elősegítő iskolákat.

– *Szakképzés-Postsecondary képzés.* Ahogy a gazdasági élet szereplői – a vállalatok, az átképzésért felelős munkaügyi kormányzat – eltartja ma a tanfolyami piacot ugyanúgy reményteli az, hogy a középfokú szakképzés eltartását is vállalni tudja. Feltehetően lesznek olyan magyarországi vállalatok és nemzetközi érdekeltségek, melyek egy-egy kamarában elképzeléseikkel kisebbségben lesznek, így mozgásterük az állami/önkormányzati szakképző intézményekkel szemben leszűkül – ezek fokozottan rá lesznek utalva, hogy magániskolákkal – különös tekintettel a felfelé terjeszkedő intézményekre – együttműködjenek. Feltehető, hogy a köznyelvben „embervadásznak” nevezett cégek – magyarán a személyzeti tanácsadók, munkaközvetítők – is rávehetők arra, hogy mozgékony munkaerőket képző szakiskolák diákjaival olyan szerződéseket kössenek, melyekben – ellentétben a hagyományos diákszerződésekkel – nem arra vállal a tandíj átvállalása fejében a diák kötelezettséget, hogy a sponsoráló cégnél fog dolgozni, hanem arra, hogy a sponsoráló cég közvetítésével keres majd munkát.

A magániskolák természetes terjeszkedési területe a – végső soron némileg mindig szakirányú – felnőttoktatás. Amiképpen a magánnyelviskolák képesek

voltak bekapcsolódni a munkanélküli-átképző programokba, úgy a magániskolák számos más vonatkozásban lesznek képesek erre.

A kormányzat feladata, hogy a cégek számára megfelelő érdekeltséget biztosítson, pl. a képzést támogató alapítványokat és sponzorait vegye ki az alapítványi szférát korlátozó rendelkezések alól, önképzési kiadásokat tegye leírhatóvá a magánszemélyek jövedelemalapjából – vagy a munkanélkülit, alulfoglalkoztatottat eltartó jövedelemadóalapjából.

– *A valóban gazdagok iskolái.* A magániskolák egyik legfontosabb forrását vágja el az alapítványi adókedvezmények korlátozása. A primitív fiskális logikát elfelejthetjük – adóbevétel e módon csak minimálisan lehetne fokozni, hiszen a zömében vállalkozásokat folytató szülők megtalálják annak a módját, hogy gyermekük iskolázásának bizonyos költségeit hogyan számolják el vállalkozási költségként. Ezen kívül az adókedvezmények letiltása mellett az az egyenlőségelvű érvelés szól, hogy miért kellene közpénzekből finanszírozni, hogy valaki kiemelkedő oktatást nyújtat gyermekének. Ez az érvelés azonban – legalábbis itt és most hamis. Semmiféle „társadalmi érdek” nem fűződik ugyanis ahhoz, hogy a tehetősebb szülők – nem kapván adókedvezményt magániskolák fenntartásához – a helyi politikában betöltött befolyásukat használják fel arra, hogy az önkormányzat – immár igazán közpénzből – kiemelten támogassa azokat az iskolákat ahová az ő gyermekei járnak. Ráadásul a radikálisan elkülönülni kívánó szülők nem fognak megelégedni azzal, hogy bizonyos középiskolák már ma is kilencven százalékban gazdagabb/magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekeinek iskolái – hanem ezeket az iskolákat méginkább rá fogják szorítani arra, hogy még az alacsonyabb beosztású értelmiségi szülők gyermekeit is szorítsák ki onnan. – Magániskolák hiányában ezek a törekvések csak megerősödnek.

Az állami keresletélénkítés, az adókedvezmények megtartása/visszaállítása indokolt lenne.

– *„Hab a tortán” magániskolák.* Azok az iskolavárosok, melyek azt kívánják, hogy önképükhöz minél sokszínűbb, tagoltabb oktatási kínálat tartozzon hozzá, pusztán a sokszínűség fenntartása okán támogatni fognak egyes magániskolákat. Erre a keresletre nyilván azok a magániskolák számíthatnak leginkább, akik már államérvényes bizonyítványt adó, de még ritka programok követésére jöttek létre. Ilyenek alkalmazására az önkormányzati iskolák sokféle képzettségű és kreativitású, de semmiképpen „nem arra szegődött” pedagógusaitól sokkal kevésbé számíthat az iskolaváros, mint a magániskolától.

Minél inkább érdemben vonja be az állam/az OKT a magániskolaprogramok bírálatába az önkormányzatok szakértőit, annál nagyobb az esélye, hogy az önkormányzatok ezt az utat fogják járni.

– *A közalkalmazotti, önkormányzati törvény ellentmondásaiból élő magániskolák.* A közalkalmazotti

törvény számos vonatkozásban akadályozza az egyes iskolákkal szemben fogalmazható differenciált önkormányzati elvárásokat, differenciált bérezést. A közalkalmazott pedagógusok „elbocsájtathatlansága” kockázatosabbá teszi az önkormányzat számára, hogy sajátos profilú, vagy sajátos helyen lévő önkormányzati iskolát állítson fel. A közalkalmazotti törvény azt is kockázatosabbá teszi, hogy átmeneti helyi demográfiai hullámhegy (pl. leendő Ratkó-dédunokák) hatására néhány évre fenntartandó iskolát szervezzon, vagy bővítsen a pedagóguslétszámot. Az amúgy is meglévő önkormányzati iskolák mellé szerveződő magániskola támogatásában azonban – a fenti okok miatt érdekelt lehet.

Az önkormányzati törvény kiváló lehetőséget biztosítana arra, hogy kisebb önkormányzatok társulás formájában közösen tartsanak fenn – főleg középiskolák – oktatási intézményeket. Ilyen társulásokra eddig azért nem került sor, mert a „szomszédvárak” ellenségeskedése nehézkessé tette, hogy két-három hivatal együtt igazgasson egy iskolát, a kistéleplécek hagyományos féltékenysége a nagyobbakkal szemben pedig azt zárta ki, hogy a regionális központként funkcionáló város igazgassa a kistéleplécekkel együtt társulós viszonyban fenntartott iskolát. Ha a hivatalok ellentétei illetve a legnagyobb fenntartó túlhatalmától való félelem a továbbiakban sem küzdhető le, ezek az önkormányzatok talán rávehetők arra, hogy – számukra alkalmas helyen, velük előre egyeztetett programmal létrejövő magániskolával támogatói szerződést kössenek, vagy éppen kifizessék odajáró polgáraik tandíját.

Ha a közalkalmazotti díjazás tartósan magasabb, mint az adott régióban elérhető szabadpiaci pedagógusé, az önkormányzatok akár még azt is megfontolhatják: legszorosabban vett ellátási kötelezettségüknek nem tehetnek-e ilyen módon eleget? Lehetőséges, hogy a négyosztályos kisiskolával sem rendelkező falvak, négy közalkalmazott tanító felvételére képtelen lennének, de az alsótagozatos osztott tanítást mégiscsak meg tudnák oldani egy magániskola támogatásán keresztül?

Utóbbi kifejezetten *nemkívánatos folyamatok* – közszolgálatok ellátása magánvállalkozásban – akkor lesznek elkerülhetőek, ha a közalkalmazotti törvény közalkalmazott elbocsájtását akadályozó paragrafusai, szigorú bérbesoroló intézkedései módosulnak, illetve ha az önkormányzati társulásra ösztönzőket lehet beépíteni.

Egyházi iskolák finanszírozása

Míg a magániskolákkal kapcsolatban a folyamatos finanszírozás reményét a fizetőképes társadalmi kereslet növekedésében mutathattuk ki, s az állam feladatát a kereslet-élénkítő szerepkörébe utalhattuk, bizonyos esetekben pedig fiskális szempontú funkció-

átadásról is szóltunk, addig az egyházi iskoláknál egyikről sem beszélhetünk.

Az egyházak öndefiníciójával, s mi több társadalmi hasznosságukról megfogalmazott civil képpel is ellenkezne, ha szolgáltatásaikra, s így az oktató tevékenységükre való igényt a *fizetőképes* kereslettel mérnénk. Az állam semmiképpen nem folytathat kereslet-élénkítő tevékenységet, hiszen az egyházi iskolák iránti „kereslet”: a lelkiismereti s vallásszabadság körébe vágó döntés a szülő részéről – az állam semlegessége pedig kizárja, hogy ezt a keresletet élénkítse. Ugyancsak okból az állam, vagy az önkormányzat nem számolhat az egyházi iskolával mint funkciója átvevőjével – speciális (szabadon választott) szakképzés tekintetében botorság volna egyházi iskolákra hagyatkozni, hiszen azok öndefiníciója éppen az, hogy a letisztult, mindenképpen hagyományosabb értékeket hordozzák, adják tovább, az alapellátás vonatkozásában pedig az Alkotmánybírósági döntés – közvetve az Alkotmány – zárja ki, hogy önkormányzati funkciót vállalnak elkötelezett intézményben lássanak el.

Az egyházi iskolák finanszírozásában – a fenti motívumok helyett – két sajátosságot kell figyelembe vennünk.

1. Ellentétben a magániskolák fenntartóival, melyek általában konkrétan iskolafenntartási célra alakultak, s létük az iskolafenntartás lehetőségének függvénye, az egyházak iskolafenntartástól függetlenül létező, emberöltők tucatjai-százai óta jelenlévő, nagypolitikai szerepet játszó intézmények. Ekképpen, míg a magániskolák *fenntartói* az állam nem vagy csak esetlegesen támogatja, és a pénzkezdvezmény stb. kifejezetten az iskolafenntartói tevékenységhez kötődik, addig az állam valamilyen formában mindenütt támogatja nemcsak az egyházi iskolázást, hanem – ettől függetlenül – annak fenntartásait is

2. Míg a magániskolák – a gyermekeiket iskolázató szülőkön kívül csak azok támogatására számíthatnak akik valamilyen módon érdekeltek a konkrét iskola működésében, addig az egyházak azokra a tagjaikra is támaszkodhatnak (erkölcsileg és anyagilag) akik az adott iskola létezéséről esetleg nem is tudnak.

Ebből az következik, hogy az egyházi iskolák finanszírozása – túl természetesen a fejkvótán – alapvetően a fenntartó finanszírozása.

A finanszírozás következő alaptípusait különíthetjük el:

a) *finanszírozás az állami bevételekről való lemondás révén*

Állami bevételekről mond le az állam, önkormányzati bevételekről mond le az önkormányzat a nonprofit törvények révén, illetve az adományok, alapítványi befizetések adóalapcsökkentő jellegének elismerésével. Sokan úgy tekintik, hogy a magyar szabályozás e tekintetben nem egyházbarát, hiszen az egyházaknak adományozott összeg nem vonható le az adóalapból. Mások szerint viszont az 1992-re szóló alapítványi szabályozás az adótörvényben rendkívüli lehetségsé-

ket biztosít az egyházaknak. Ez az adótörvény a korábbi szabályozással ellentétben felsorolja azokat a tevékenységeket melyeket közhasznúnak tekint és csak az ezeket támogató alapítványoknak adja meg a jogot arra, hogy – előzetes APEH engedély birtokában – igazolást adjanak arról, hogy a nekik befizetett összegek a személyi jövedelemadó alapjából levonhatók. E célok között az egyházi tevékenységek támogatása is szerepel. Az új alapítványi szabályozás viszont erősen korlátozza az alapítványi hozzájárulás adóalapból való leírhatóságát. (Adótörvény)

Ennek a megoldásnak legegyszerűbb modellje az amerikai modell: az állam mindenféle beavatkozása nélkül az egyház megállapítja az egyházi adó mértékét, amit gyakorlatilag tagdíjként szed a tagjaitól – ugyanolyan jogokkal és következményekkel, mint bármilyen magánegyesület. Mivel az adóbevallás nem áll az egyházak rendelkezésére a hívők lelkiismeretére van bízva – amit persze a közvetlen környezet nyomása is sarkall – hogy mekkora jövedelmet vall be. A bevallott jövedelemnek pl. a mormonoknál a 10%-át is elviheti az egyházi adó.

Ennek a fajta pénzügyítésnek elemi feltétele, hogy az egyház csak és kizárólag az aktív egyháztagokra számíthat, szolgáltatásait azok igényeihez kell szabnia, s nem nyújtózhat tovább, mint ameddig a takarója ér.

Megjegyzendő egyébként, hogy túl a jövedelemadóból levonható adományokon, ezen a rendszerezett egyházi adón, az amerikai templomok leg többjében is folyik perselyezés, ismereteim szerint nem is lebecsülhető eredménnyel.

Egyházfinanszírozási és egyházi iskolafinanszírozási szempontból alapvető érdek, hogy Magyarországon a korábbi alapítványi szabályozás érvényben maradjon. Ez az érdek lényegében független attól, hogy megvalósul-e valami újfajta – a hívők nyilatkozatától és nem a parlament mérlegelésétől – függő egyházfinanszírozás, hiszen az egyházi iskolaalapítványnál a hívők nem a – számukra ellenőrizhetetlen – „nagy egyházi kalapba” fizetnek, hanem jól látható, sőt némileg befolyásolható konkrét iskola céljára.

b) finanszírozás a hívők állami adóalapjától függő módon állami segítséggel

Ha az egyház az egyházi adót nem efféle tagdíjként szedi, hanem adóként hatja be, szinte mindenképpen szüksége van az állam segítségére. Ugyanis minden adó behajtás óriási költségekkel jár, s ezeket a költségeket célszerű „megosztani” az adóztató állam, egyház, önkormányzat között. Az egyház szempontjából a célszerűséget csak fokozza, hogy Nyugat-Európában – a francia hagyományú vidékeken kívül – az állam ingyen végzi el az egyház számára az adóbehajtás munkáját.

Magyarországon az egyházi adó „együttkezelése” 1945 előtt nem normatív volt, hanem a pénzügyigazgatóságok, magyarán az államigazgatás döntésétől függött, hihetetlenül megnövelve ezzel az egyház füg-

góságát a mindenkori államhatalomtól. A mai Németországban az egyházi adót a többi fizetéscsökkentő tétellel együtt a munkaadó automatikusan levonja a fizetésből, így az az adóhivatalon át jut az egyházhoz. Mivel azonban a gyerekek, diákok és nyugdíjasok nem fizetnek, az egyház tagjainak harmada fizet egyházi adót. Aki dolgozik, annak bér ill. jövedelemadójából 9%-ot különítenek el egyház célra. Minden munkavállaló jövedelemadó lapján amelyet az illetékes belügyi szerv illetve a helyi lakónyilvántartás állít ki, szerepel, hogy ki milyen egyházhoz tartozik.

A nyolcvanmillió német 76%-a hívő evangélikusnak ill. katolikusnak mondja magát. (1945-ben ez 95% volt: az NSZK-ban évente 2–300 ezren léptek ki hivatalosan az egyházból.). A hívőknek negyedére igaz csak az, hogy templomba is jár, adót is fizet.

Összességében tehát a nyugatnémet polgárok kevesebb, mint húsz százaléka fizetett ezen a módon egyházi adót. Annak ellenére, hogy ez az arány Németország egyesítésével csökkent – a keleti területek lakói az egyesítés után milliószám jelentkeztek ki az egyházból – tudomásom szerint nem merült fel az adórendszer átalakításának terve.

E megoldás – noha a nyilvántartás körüli problémák alkotmányossági problémákat vetnek fel, anyagiilag is manifesztált teszi az állampolgárok számára: tagjai vagy nem tagjai az egyháznak. Aki tag, az több „köz”-terhet visel.

A német modellel szemben Olaszországban a katolikus egyházhoz tartozás nem jelent plusz kiadást a tagoknak, 1990 óta az állam és egyház megegyezése szerint a személyi adó úrlapján szerepel, mire őhajtja fordítani adójának nyolc ezrelékét. Az erre megadott lehetséges válaszok között első helyen a katolikus egyház szerepel, és utána a megállapodást aláíró többi felekezetek. Megjelölhető az állami jótékonyosság is. 1990-ben az adózók alig több, mint fele jelölt meg egyáltalán bárkit is, s az ő 76%-uk választotta a katolikus egyházat, 23% az államot, és 1%-on osztozhattak a többi egyházak. A szabályozás szerint, a semmit meg nem jelölők adói is ebben az arányban oszlanak el, amit a radikálisok, nem hívők sérelmeznek, hiszen ez nem köztudott.

A katolikus egyház így 600 milliárd lírát kapott az adóezrelékből. A katolikus egyház költségigénye Olaszországban akkora, hogy fenn kellett tartania korábbi típusú támogatást, az államsegélyt is.

Aki Olaszországban a jótékonyosság és az egyház között választ az világosan jeleníti meg preferenciáját – nem lehet szó arról, hogy az egyház ugyanarra költené az összeget, ugyanis a katolikus egyház a jövedelem 1/5-ét használja jótékonyosságra, vagy szociális intézményekre a többi 80% a papság fizetése, egyházi épületekre ment el.

Magyarországon mindhárom megoldás felmerült:

Az egyik álláspont szerint a működést jövedelemadóalapból levonható egyházi adóból, önkéntes adományokból kellene finanszírozni – ez akár az

amerikai modellhez közelálló megoldást is eredményezhet. Egyházi adóként a budapesti érseki helytartóságon a jövedelem fél százalékát tartanák méltányosnak. 1991 május közepén tudomásom szerint kiségyházi körökben merült fel az is, hogy a polgár adója hányadáról maga dönthetné el, hogy egyházra, vagy jótékonyásra fizeti-e be – utóbbi időben ezt e megoldást látszik támogatni az MKM és több nagy-egyház is.

c) Folyamatos finanszírozás célvagyonból

Az állami szabályozásnak lehetősége van arra, hogy az egyház jövedelemtermelő ingatlanait kivége azon törvények hatálya alól, melyek ezeket hátrányosan érintenék. A huszadik századi közép-európai és latin-amerikai földreformok a huszas és harmincas években jobban kímélték az egyházi nagybirtokot, mint a világit, sőt 1945 és 1951 között is nagyobb az egyházi birtokok átlagos mérete pl. Magyarországon, mint a magánbirtokoké.

A Csehszlovákiában elfogadott földtörvény egyik paragrafusa szerint az egyházak föld és erdőtulajdonának visszaadásáról külön törvény fog rendelkezni: hogy ez miképpen fogja befolyásolni a két új köztársaság törvényhozását, egyelőre nem megállapítható.

Magyarországon az 1990 elején elhangzott igazságügyminiszteri törvényelőrejelzés birtokában egyházi körökben még a választások előtt megkezdődött a majdan visszaigényelendő mezőgazdasági ingatlanok összeírása is: e visszaigénylés célja a lelkészi és egyházi alkalmazottak illetménykiegészítése illetményföld gyanánt. (HVG: 1990:5:72. p.) Megjegyzendő, hogy az önkormányzatokhoz 1991 folyamán beérkezett igények jelentős része is jövedelemtermelő vagyon visszaigényléséről tanúskodik: ami a törvény idevonatkozó paragrafusainak nem ismeretéről árulkodik. A katolikus egyház egyébként nem mondott le semmilyen egykori tulajdonáról, így az egymillió holdas földvagyonról sem.

A célvagyon olyan formái is ismeretesek, melyek az egyházakat nem mint tulajdonosukat, hanem mint kedvezményezettjüket szolgálják. A magyar történelemben is található efféle célvagyon: a Vallásalap. A liberális politika a 19. században a vallásalap révén kiveszi az egyházi finanszírozás egy szeletét mind az állami végrehajtó hatalom, mind az egyházi hierarchia alól és bírakat és országgyűlési képviselőket von be annak igazgatásába.

Az állami költségvetéstől, az éves költségvetés pártpolitikai esetlegességtől való megszabadítás vágya vezette a FIDESZ-t is, amikor 1991 tavaszán kifejtette azt a koncepcióját, miszerint a hitéleti tevékenységet vagyonkezelő alap finanszírozná. (Vállalati részvények, az egyházak elsőbbségi részvénytőkekapnának, melynek nagysága a hívők számának nagyságától függene. E papírok az államnál maradó törzsrészvények kárára akkor is osztalékra jogosítanak, ha nincs nyereség. Szavazati joga viszont csak a törzsrészvényes államnak lenne.) (HVG 1991/21/81)

d) Folyamatos finanszírozás állami költségvetésből

Azokban az európai országokban ahol nem alakult ki az állami és egyházi adórendszer normatív kapcsolata, az egyházak az éves költségvetés keretében szerepelnek. Franciaország nem biztosított sem költségvetési támogatást, de adóztatási segítséget sem az egyházaknak az elmúlt évszázadban. 1992 elején azonban megállapodás született egyszeri francia költségvetési támogatásról. Az olasz konkordátum 1984-ben mondta ki, a papaság állami fizetését – e tény azt jelenti, hogy amennyiben a már említett adóezrelékek nem lennének elegendőek a papi fizetésekre – mint ahogy ez ma is áll – az állami költségvetés ezt kiegészíti.

Ez a finanszírozási forma azonban nem Nyugat-, hanem Kelet-Európában volt a meghatározó. A költségvetési kapcsolatnak ez a direkt módja az egyházakat a mindenkor politikai kurzusok kiszolgálására készítette.

A rendszerváltás előtt az egyházak összesen 400 millió forint éves államsegélyt kaptak. Az 1990-es félmilliárdos hitéleti támogatást 1991-re megháromszorozták, 1993-ra meghatszorozták. Az összeg folyamatos növekedése láthatóan fokozza az egyház függését a költségvetéstől, illetve a mindenkor kormányzattól.

A fenntartó finanszírozás kompromisszumos útja

Az olasz modell átvétele lehetetlennek tűnik. 1992-ben a felnőtt népesség jövedelmének 26%-a származott társadalombiztosításból magyarán nyugdíjból, a templomjáró népesség jövedelmének viszont 49%-a. Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem az összlakosságnál 152 000 Ft volt, a templomjárók között viszont csupán 124 000 Ft. (Magyar Háztartás Panel Vizsgálat 1992. évi hullám, Adattulajdonos a TÁRKI és BKE, Szántó János adatközlése)

Ebből három dolog következik:

1. A templomjárók között sokkal több a nyugdíjas, mint a népességben – ez egyébként a nagyjából azonos csoportot lefedő a „egyházam tanításait követem” öndefiníciójú, más kutatásokból ismert csoportra is igaz.

2. Feltételezve, hogy ugyanazon foglalkozási körökből származó emberek átlagos jövedelme jóval magasabb, mint az azonos körökből nyugdíjba menteké, a tény, hogy az összjövedelem majd felét eléri a nyugdíjjövedelem, azt mutatja, hogy a templomjárók nagy többsége adót nem fizető nyugdíjas.

3. A templomjárók és nem templomjárók közötti szignifikáns jövedelmkülönbség mutatja, hogy a templomjárók sokkal kevesebb adót fizetnek, mint a nem templomjárók.

Magyarán, nemhogy az adó egységes százaléka nem lenne képes fedezni az egyházak szükségleteit a jelenlegi szinten, de még az a közvetítő megoldás sem,

hogy az adóból egy meghatározott abszolút összegről dönthetne szabadon a polgár. Ez a megoldás ugyan a felekezeti céloknak kedvezne a nem egyházi típusú célokkal szemben, de a nyugdíjasok, illetve adóbevallást nem készítő egyháztámogatók, a rendkívül alacsony adót fizetők magas száma miatt elképzelhető, hogy a templomjáróktól származó teljes adóbevétel 50%-a sem lenne elegendő az egyházak jelenlegi szinten való finanszírozására. Erősen felfelé kerekítve (300 000-rel számolva) a templomjáró adófizetők számát, adófizetőnként tízezer(!) forintról való szabad rendelkezés jogát kellene elérni.

Én tehát a következőt javaslom:

Az egyházi tevékenység folyamatfinanszírozása álljon össze több lépcsőből.

1. Bevezethető egy, a magyar alkotmánnyal összhangba hozott (azaz a behajtásos elemről megfosztott) német modell. Minden polgár szabadon döntene arról, hogy adója felett, de adójával együtt befizetett meghatározott ezreléket hova fordíttat. Ezt az összeget az állam minden további nélkül tovább postázza az egyházaknak. Ennek előnye, hogy a polgárok valóban szabadon, mintegy tagdíjként fizetik be az összeget. Lehet ugyan, hogy így kevesebb lesz a befolyt összeg, mint az olasz modellben, de jobban fogja tükrözni az egyes egyházakhoz valóban kötődők egymáshoz viszonyított arányát.

2. Törvény mondja ki, hogy az így befolyt összeg meghatározott százalékat – ez akár több tízezer százalék is lehet – a parlament egy vallásalapba helyezi el, működőtőke vagy állampapírok formájában.

3. Ennek a vallásalapnak a hozadéka már nem az 1-es pont szerint befolyt *adók arányában*, hanem az egyes egyházakat választó *adófizetők arányában* osztana meg az egyházak között – évről évre változó arányban.

Ezzel az eljárással elérhető, hogy

a) az egyházak jövedelme bizonyos mértékben függjön az őket választók anyagi helyzetétől – de mégis bármilyen alacsony jövedelmű ember választ-hassa az adott egyházat anélkül, hogy ez az egyházi apparátus számára veszteségessé tenné az egyházi adó-behajtást;

b) az egyházak jövedelmének nagyrésze mégse az őket választók anyagi helyzetétől, hanem számától függne;

c) a döntés kikerülne az éves költségvetés mérle-geléséből, pártpolitikai alkuiból.

Ha az állam a fent részletezett módon nyújt állami támogatást, akkor automatikusan preferálja azokat az egyházakat, amelyek színvonalas oktatási szolgáltatás nyújtanak. Ugyanis a gyermekeiket iskoláztató szülők – már és még – általában adófizetők. Ha egy egyház-nak e korcsoportot sikerül ilyen értelemben érdemi egyháztagságra rávenni, akkor növelheti az adófizető egyháztagek arányát az adómentes nyugdíjas egyház-tagokkal szemben – s ennek alapján növelheti a val-lásalapból szerzett részesedését.

Az egyházi iskola a meggyőzés eszközein túl azzal is növelheti az egyes egyházi adófizetésre kész szülők számát, hogy az ilyen adófizetést igazolók számára tandíjkezdményt, esetleg mentességet biztosít. (Természetesen tandíjmentességet ettől még azoknak is biztosíthat, akik egyáltalán nem fizetnek adót, s így egyházi adót sem.) Ezen a módon értelmezhetőbbé válik az evangélikus iskolák legendás nyitottságának ilyen vonatkozásai is vannak, a reformátusok valami-vel többet fizetnek, mint az evangélikusok, náluk is többet a katolikusok, még többet a zsidók.

Az iskola – ha erre az állam az alapítványi szabá-lyozásban továbbra is lehetőséget biztosít – alapítvá-nyokat hozhat létre, mellyel továbbra is érdekeltté teheti a szülőket, a magasabb jövedelmű helyi egyház-tagokat az iskola támogatásában.

Az állam – s az önkormányzat – azzal segítheti az egyházi iskolák forrásallokációját – hogy a meghatá-rozott területről kiadott tájékoztatóba ingyen felveszi a területen működő egyházi iskolákat, összehasonlító számsorokban ismerteti eredményeiket.

Az állam – a jelenleg is mért felvételi rangsorok további pontosítása mellett – kidolgoztathat olyan mérőmódszereket, melyek az egyházi iskolákat – ke-vésbé versenyelvű filozófiájuk mellett – az ezekre a szempontokra adó szülők szemében pozitívan bemu-tatni képesek.

Nyilván mérhető az egy iskolában előfordult fe-gyelmi büntetések vagy pszichés megbetegedések szá-ma, bemutatható az adott iskolából kikerült diákok későbbi összejárásának gyakorisága, a bűncselekmé-nyek vagy a válások gyakorisága az iskolai végzettjei körében.

A Vallásalap azzal is támogathatja a felekezeti iskolákat, hogy kedvezményes – pl. biztosíték nélküli, vagy nagyon hosszú idő alatt visszafizetendő – hitelt nyújt a felekezeti iskolák tanulóinak: tandíjfizetési, vagy tankönyv, taneszköz vásárlási célokra.

ÁLLAMI ELLENŐRZÉS RENDJE

Az iskolafenntartó tevékenység finanszírozása

A tevékenységet az állam mindenekelőtt az egyes egyházaknak átutalt tanulószámot követő normatívá-val finanszírozza. A kiegészítő finanszírozás termé-szetesen – akárcsak a magániskoláknál a fenntartó egyéb forrásaiból és tandíjakból állna.

Alapításuk és finanszírozásuk tekintetében a ma-gániskolák és az egyházi iskolák különbözőek. Ahhoz azonban, hogy az állam eleget tehessen az oktatási törvény azon paragrafusának, hogy „A Magyar Köz-társaság oktatási rendje egységes” a közoktatásfej-lesztés során ki kell alakítani azt az intézményt –

talán a mai Köznevelési Tanács ellátási felelős önkormányzatok képviselőivel megerősített utódját, mely kiküldött értékelőivel, evaluátoraival jelentést készítet, majd állást foglal abban, hogy az alábbiakból mely kategóriába tartozik a magániskola, egyházi iskola:

– A „magániskola, egyházi iskola államérvényes bizonyítványt adhat”, fenntartójának jár a normatíva is;

– A magániskola, egyházi iskola államérvényes bizonyítványt – egyelőre, vagy átmenetileg – nem adhat, de fenntartójának jár a normatíva;

– „az államérvényes bizonyítványt nem adó iskolának nem minősíthető magántanfolyam”, normatívát sem kaphat;

– „a Tanács megítélése szerint alkotmányellenes magántanfolyam, a Tanács kezdeményezi, hogy bíróság tiltsa be a tanfolyamot esetleg oszlassa fel a fenntartót.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ilyen minősítések kiadására a Tanács csak akkor jogosítható fel, ha a szakmai-felsőoktatási érdekeltségű tagjain kívül kiegészül az ellátásért felelős önkormányzatok (személyükben garantáltan egyetemi végzettségű) képviselőivel. Gyakorlatilag egy-egy magániskola/felekezeti iskola tevékenységének minősítése három részből állna: a) az adott pedagógiai program „gazdájának” minősítéséből (attól, hogy egy iskola nem programalapú magániskola, hanem felekezeti iskola, természetesen el kellene fogadnia valamilyen programot) b) az adott iskola „kimeneti” eredményét a tudomány, vagy a felsőoktatás felől értékelő véleményből, c) az „ellátás” megtörténtéről nyilatkozó önkormányzati álláspontból. Pl. ha egy magániskola – a település lakosságának szemében nyilvánvalóan „alulszocializál”, ha a helyi munkáltatók következetesen nem alkalmazzák az általános iskolai végzettséget igénylő munkakörökbe sem az ott végzetteket, hiába felel meg egy magániskola „szakmai” követelményeknek – a helyi politikai felelősség azt követeli, hogy mint bűnözéscsökkentő, vagy munkanélküliségcsökkentő intézményt ne támogassa a Tanács.

Ha a három minősítés bármelyike elégtelen lenne, akkor – „az államérvényes bizonyítványt nem adó iskolának nem minősíthető magántanfolyam, normatívát sem kaphat minősítésnél jobbat az iskola nem kaphatna. A nyilvános minősítést az iskolafenntartó természetesen megkérdőjelezhetné, kérhetné új – „szomszédos” szakmai szervezeteket, másik egyetemet, több önkormányzatot bevonó – bizottság kiküldését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magániskolák és egyházi iskolák alapítását egy kísérlet-finanszírozó, illetve a jelenlegi egyházi ingatlanörvény módosításával felállítandó „puffer” alappal segítheti az állam. az iskolák folyamatos finanszírozásánál a magániskola-

kereslet élénkítése, illetve az egyházak támogatásának elvi rendezése hozhatna megoldást. Az iskolák folyamatos ellenőrzését a szakmai szervezetek-felsőoktatás-ellátási felelősök mérlegelésével egy több fokozatú támogatott – tiltott skálán való elhelyezéssel lehet megoldani.

A tanulmány a magyar közoktatásfejlesztési koncepció számára készült, 1993-ban.

IRODALOMJEGYZÉK

Tudományos feldolgozások

(Formális tudományos apparátussal nem rendelkező pl. napilapban, hetilapban megjelent cikkek akkor kerültek ide, ha elemzési szintjük túlemelte őket a napi aktualitásokon)

Alternatív iskolák, alternatív pedagógiák Magyarországon. Az 1990 márciusában Budapesten megtartott tudományos konferencia anyaga. Szerk. LUKÁCS Péter. Bp., Edukáció – Oktatókutató Intézet, 1991. 79 p. (Kutatás közben)

Az ALAPÍTVÁNYI és magániskolák. Tudományos tanácskozás a Soros alapítvány támogatásával, 1992. január 28–29. Szerk. VÁRHEGYI György, Bp., Oktatókutató Intézet, 1992. 61 p. (Kutatás közben, 177.)

BALOGH Béla András: A katolikus iskolákról múlt-, jelen- és jövőidőben in: Egyházfórum 1992/4 72–88. p.

CSONGOR Anna: Állam és egyház viszonya az Amerikai Egyesült Államokban, különös tekintettel a gyerekek iskoláztatására. – A munkaügyi problémák rendezésének története az amerikai katolikus iskolákban. – A fal az egyház és az iskolák között. [Cikkismertetések]. In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 163–170. p.

DRAHOS Péter: Katolikus iskolák az államosítás után. In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 46–64. p.

DRAHOS Péter: Magyarország A magánegyetemekről. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 284–300. p.

EGY világváros oktatáspolitikája. A Fővárosi Önkormányzat Oktatási Bizottságának oktatáspolitikai koncepciója. Készítette: LUKÁCS Péter, SÁSKA Géza, SETÉNYI János. Bp., A Fővárosi Önkormányzat Oktatási Bizottság, 1991. 31. p.

EGYHÁZI iskolák indítása Magyarországon. Tudományos tanácskozás, Gyula, 1992. június 22–24 Bp., Oktatókutató Intézet, 1992. 65 p. (Kutatás közben, 185.)

FORRAY R. Katalin: Fiatalkorú bűnözés és vallásosság. Vizsgálatok a bűnöző fiatalok vallásosságáról és a preventív vallási nevelés kilátásai. [Könyvismeretetés: H.-J. Koervers: Jugendkriminalität und Religiosität.] In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 158–159. p.

- KOZMA Tamás–Lukács Péter: Szempontok a törvénytervezet vitájához. In: Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához. Szerk. Kozma Tamás, Lukács Péter. Bp., Educatio, 1992. 17–26. p. (Társadalom és oktatás)
- KOZMA Tamás: Egyház és demokrácia. In: Educatio, 1. évf. 1991. 1. sz. 3–12. p.
- KOZMA Tamás: Ingyenes? In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 256–267. p.
- KOZMA TAMÁS: EGYHÁZI SZEREPVÁLLÁS A MAGYAR KÖZOKTATÁSBAN. In: PROTESTÁNS SZEMLE 92. 2. ÁPR.–JÚN. P. 137.
- LUKÁCS Péter: A magániskolák szabályozásáról. In: Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához. Szerk. Kozma Tamás, Lukács Péter. Bp., Educatio, 1992. 147–155. p. (Társadalom és oktatás)
- LUKÁCS Péter: Egyházi iskolák Nyugaton és nálunk. In: Educatio, 1. évf. 1991. 1. sz. 26–33. p.
- LUKÁCS Péter: Oktatáspolitikai és iskolaszervezet. In: Holmi, 1992. 5. sz. 711–720. p.
- NAGY Péter Tibor: A lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása az alap és középfokú nevelési-oktatási intézményekben. In: A lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása az alap- és középfokú oktatási intézményekben. Bp., Oktatáskutató Intézet, 1992. 2–27. p.
- NAGY Péter Tibor: A magánoktatás az 1945 előtti Magyarországon. In: Az Alapítványi és magániskolák. Tudományos tanácskozás a Soros Alapítvány támogatásával, 1992. január 28–9. Szerk. Várhegyi György, Bp. Oktatáskutató Intézet, 1992. 29–38. p. (Kutatás közben, 177.)
- NAGY Péter Tibor: Alkotmánybírósági döntés után. [Egyházzal és iskolákról]. In: Magyar Hírlap, 1993. február 25. 9. p.
- NAGY Péter Tibor: Állam, egyház, oktatás 1848–1945. In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 34–45. p.
- NAGY Péter Tibor: Az egyházi oktatás szabályozásáról. In: Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához. Szerk. Kozma Tamás, Lukács Péter. Bp., Educatio, 1992. 157–167. p. (Társadalom és oktatás)
- NAGY Péter Tibor: Egyház – állam – oktatás. Tradíciók és értelmezésük. In: Világosság, 1991. 11. sz. 809–817. p.
- NAGY Péter Tibor: Egyházak és oktatás a történelemben és ma. In: Magyar Hírlap, 1991. jún. 8. Melléklet, 3. p.
- NAGY Péter Tibor: Egyházi oktatás és állami szabályozás. [Szakértői vázlat.] In: Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához. Szerk. Kozma Tamás, Lukács Péter, Bp., Educatio, 1992. 241–243. p. (Társadalom és oktatás)
- NAGY Péter Tibor: Evangéliumi szellemben történt? Elhelyezést keres a Deák téri iskola. In: Magyar Hírlap, 1992. január 21. 5. p.
- NAGY Péter Tibor: Magánoktatás 1945 előtt – liberális szellemiség. In: Magyar Hírlap, 1991. március 12. 11. p.
- NAGY Péter Tibor: Nyílt levél Rédly Elemérhez és Pokorni Zoltánhoz. In: Ráció, 1993. január 28. p. (PDSZ)
- NAGY Péter Tibor: Szerzet(t) iskolák. In: Magyar Narancs, 1991. május 16–14. p.
- NAGY Péter Tibor: Új kultúrharc az iskolában? Az oktatási törvény vitájához. In: Világosság, 1992. 3. sz. 175–182. p.
- NEMCSAK a hívőket, minden megfáradt lelket szolgálni kell. N. Sándor László interjúja KOZMA Tamással az egyházak és az iskolák kapcsolatáról. In: Magyar Hírlap, 1993. február 25. 9. p.
- OKTATÁSI tanács Budapesten. SÁSKA Gézával beszélget Miksa Lajos. In: Köznevelés, 1991. 32. sz. (okt. 25.) 12. p.
- SÁSKA Géza: Ingalanhelyzet az oktatásban. In: Népszabadság 1992. január 5. III. p.
- SÁSKA Géza: Önkormányzat és az iskola. [Szakértői vázlat.] In: Szabad legyen, vagy kötelező? A közoktatási törvény koncepciójához. Szerk. Kozma Tamás, Lukács Péter. Bp., Educatio, 1992. 227–228. p. (Társadalom és oktatás)
- SETÉNYI János: Független iskolák, független gondolkodók. [Könyvismertetés: Independent Schools, Independent Thinkers.] In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 159–161. p.
- SETÉNYI János: Kinek kell a magániskola? In: Magyar Hírlap. 1991. febr. 8. 11. p.
- SETÉNYI János: Magánfelsőoktatás és privatizáció. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 283–284. p.
- SETÉNYI János: Privatizáció. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 177–193. p.
- SZABÓ László Tamás: A magánfelsőoktatás finanszírozása Japánban. [Cikkismertetés]. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 363–364. p.
- SZABÓ László Tamás: Középiskolai teljesítmény. Állami katolikus és magániskolák összehasonlítása. – Lengyelek a vallásról és az egyházzal. [Könyv- és cikkismertetés: Coleman, J.S.–Hoffer, T.–Kilgore, S.: High School Achievement és a Nowe Drogi c. folyóirat] In: Educatio, 1. évf. 1992. 1. sz. 161–163. p.
- SZEMERSZKI Marianna: Tanárok az egyházi iskolákról. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 345–348. p.
- SZIGETI Jenő–SZEMERSZKI Mariann–DRAHOS Péter: Egyházi iskolák indítása Magyarországon. Bp., Oktatáskutató Intézet, 1992. 44. p. (Kutatás közben, 184.)
- SZIGETI Jenő: Iskola, egyház – verseny. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 258–259. p.
- TOMKA Miklós: Magyar katolicizmus 1991.

- VÁRHEGYI György: A középfokú általánosan képző iskolák szekciójáról. In: az Alapítványi és magániskolák. Tudományos tanácskozás a Soros Alapítvány támogatásával, 1992. január 28–29. Szerk. Várhegyi György, Bp., Oktatókutató Intézet, 1992. 55–56. p. (Kutatás közben, 177.)
- VÁRHEGYI György: A magániskolák a magyar közoktatás rendszerében. In: Az Alapítványi és magániskolák. Tudományos tanácskozás a Soros Alapítvány támogatásával, 1992. január 28–29. Szerk. Várhegyi György, Bp., Oktatókutató Intézet, 1992. 23–28. p. (Kutatás közben, 177.)
- VÁRHEGYI György: A magániskolák legfőbb a városok oktatási gondjait csökkenthetik. In: Magyar Hírlap, 1992. április 10. 17. p.
- VÁRHEGYI György: Magániskolák. In: Educatio, 1. évf. 1992. 2. sz. 228–239. p.

Kézírt források

- „Módosítás 1993” – A közoktatási törvényhez benyújtott módosító indítványok (A szerző birtokában)
- Interjú 1: Egy-egy magukat megnevezni nem kívánó vezető katolikus és református értelmiségivel folytatott beszélgetés 1993. október 1-én (A szerző birtokában)
- Interjú 2: Egy magát megnevezni nem kívánó szerzetesrendi vezetővel folytatott beszélgetés 1993. szeptember 2-án (A szerző birtokában)
- Fővárosi Önkormányzat Ingatlanegyeztető Bizottságának anyagai (A szerző birtokában)
- Háztartási Panel vizsgálat adatai – Szántó János közlése (A szerző birtokában)